

Теми 4, 5. СКЛАД І НАГОЛОС

1. Склад як явище фонетичне і фонологічне.
2. Особливості складоподілу в українській мові.
3. Типи фонетичних складів.
4. Співвідношення фонетичних складів з морфемною будовою слова і з орфографічними складами.
5. Словесний наголос, його функції, ознаки.
6. Поняття про побічний наголос та інші типи наголосів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА І ПОНЯТТЯ: фонетичний склад (С.), закон сонорності, відкриті/закриті С., прикриті/неприкриті С., експіраторна теорія С., теорія м'язового напруження, теорія сонорності, фонетичний складоподіл; словесний наголос (Н.), функції словесного Н., побічний Н., фразовий Н., синтагматичний Н., Н. акцентної групи, акцентологія.

Мовний потік розпадається на відрізки більшої чи меншої довжини, що виділяються різними фонетичними засобами і становлять певні одиниці. Якщо почати з найменших сегментів мови – звуків, то можна простежити, як у процесі мовлення вони утворюють найменші вимовні одиниці – фонетичні склади, які є крайньою межею природного членування мовленнєвого потоку. Фонетичний склад може мати вигляд фонетичного слова або його частини і складається з голосного (Г), до якого долучається один чи кілька приголосних (П). В українській мові структура складу різна: Г – у, а, [о|сé|л'а]; ПГ – за, на, [се^u|л'о]; ПП – від, ліс; ППГ – [при^e|й'ізд], [ме^u|тр'о]; ГПП – [ко|е|ф'і|ц'і|й'єнт]; ППП – [мли^e|ц'і]; ПППГ – [пре^u|зи^e|д'єнт]; ПППП – [е|ле^u|ктр'ічний] та ін. Центр (вершина) фонетичного складу в українській мові – голосний звук.

Природа складу у різних мовах до цього часу лишається невивченою. Задовільного і загально визнаного визначення складу немає. Є кілька теорій щодо природи складу: експіраторна, акустична, фонологічна та ін.

Українські фонетисти довгий час були прихильниками експіраторної теорії (теорія повітряних поштовхів), яка стала традиційною, набула найбільшого поширення і досі зберігається у шкільних підручниках. Згідно з цією теорією склад – один звук або сполучення кількох звуків, що вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря внаслідок м'язового напруження голосових зв'язок. Ця теорія не пояснює усіх випадків поділу слів на фонетичні склади. Вона не дістала експериментального підтвердження.

Академік Л.В.Щерба висунув теорію м'язового напруження мовних органів, за якою склад – це частина слова, утворена поєднанням звуків із зростаючим і спадним м'язовим напруженням при їх артикуляції: найбільше напруження припадає на вершину складу, а найменше знаходиться на межі складів. Таким чином, склад – це м'язове напруження мовних органів,

обмежене періодами найбільшого його послаблення. В Україні прихильниками цієї теорії були М.Наконечний і В.Лобода.

На Заході розвинулися теорія гучності / сонорності або теорія акустичності (Й.Єсперсен, росіяни Р.І.Аванесов, О.М.Гвоздєв, ряд українських фонетистів). Вона розглядає склад як сполучення більш гучних (сонорних) звуків з менш гучними. Оскільки найгучнішими звуками є голосні, то вони виступають як складотворчі. Усі інші звуки – нескладотворчі. Межа між фонетичними складами проходить у місці найбільшого спадання гучності (закон сонорності).

Цілком прийнятними є всі три теорії, які не виключають, а взаємодоповнюють одна одну. Інакше кажучи, їх об'єднує можливість визначити фонетичний склад як сегментно-просодичну одиницю. Тобто склад – це, по-перше, мінімальний відрізок (сегмент) мовлення, що характеризується артикуляційною та акустичною спаяністю звуків, які входять до нього, має єдину вершину гучності (у вигляді голосного звука), по-друге, склад є носієм різних суперсегментних (або просодичних/вимовних) особливостей, таких як наголос і мовна мелодія (інтонація).

Проте на сучасному етапі українські фонетисти (М.Жовтобрюх, В.Брахнов, Н.Тоцька) схильні розглядати фонетичний склад як комплексне явище, що є наслідком дії акустично-артикуляторних, просодичних і фонологічних чинників. Таким чином, з фонетичного боку склад – це найменший мовленнєвий відтінок, що становить цілісність в артикуляційному відношенні; з фонологічного боку склад – це закономірне повторення сполучуваності чи комбінування різних фонем.

Отже, розуміючи склад як явище фонетичне і фонологічне, можна вважати, що **це найменша одиниця мовлення, що характеризується певною звучністю, вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря і складається із складотворчого звука і супутних йому звуків, що складу не творять.**

Фонетичний склад в українській мові має певну часову характеристику (тривалість), яка залежить від кількості й характеру приголосних, від його наголошення / ненаголошення, від кількості складів у слові, від темпу та інтонації мовлення. Тенденція наростаючої звучності обмежено зберігається. Якщо між фонетичними складами є збіг приголосних звуків, то межа між ними повинна пройти так, щоб гучність звуків попереднього складу поступово спадала, а наступного – наростала (закон сонорності).

Нерідко межа між фонетичними складами встановлюється інтуїтивно, при скандуванні слова. Основний принцип їх визначення встановлює **с к л а д о п о д і л** – це доведений до автоматизму в усному мовленні поділ слів на склади відповідно до закону сонорності.

Враховуючи названі дві тенденції (спадання і наростання гучності відносно складотворчих голосних), в усному мовленні існує кілька п р а в и л ф о н е т и ч н о г о с к л а д о п о д і л у, які базуються на кількості приголосних у складі (1, 2, 3 і більше), що знаходяться біля складотворчого голосного. Коли

до голосного приєднується один приголосний, поділ слова на фонетичні склади труднощів не викликає; при збігові кількох приголосних складова межа встановлюється з урахуванням певних закономірностей.

О с н о в н і з н и х т а к і:

1. Один інтервокальний приголосний належить до наступного складу: [мó|ва], [ро|бó|та], [з'і|л':а].

2. Два інтервокальні приголосні, якщо вони обидва дзвінкі/глухі або другий з них сонорний, належать до наступного складу: [т'і|сте^н|чко], [ко|бзár], [на|гні]. Подвійним може бути складоподіл у словах з префіксом, що закінчується на дзвінкий, а корінь починається на сонорний – у переднаголошеній позиції: [ро|змí|ти] – [роз|мі|ти]

3. Два інтервокальні приголосні, якщо один із них більш гучний або перший – сонорний, належать до різних складів: [кáz|ка], [дúм|ка].

4. Якщо два інтервокальні приголосні – сонорні, то вони належать до різних складів: [гáр|ний], [п'ір|йа].

5. Три інтервокальні приголосні, якщо вони дзвінкі або глухі чи два перші дзвінкі чи глухі, а третій – сонорний, належать до наступного складу: [гó|стрий], [зá|здpo|шч'і], [йа|кичó].

6. Три інтервокальні приголосні належать до різних складів, якщо перший – сонорний або дзвінкий, другий – глухий, третій – сонорний ([роз|ц'в'і|лá], [ман|дрó|йе]) або ще наступні два – глухі: [лу|гáн|с'кий].

Подібно розділяються і чотири приголосні: [ди^е|тíн|ство].

7. Нескладові [ї],[у] завжди відходять до попереднього складу: [воў|чий], [чá|ї|ка].

Ці правила залишаються орієнтовними.

Оскільки голосний звук в українській мові є складотворчим, то кожне слово поділяється на стільки фонетичних складів, скільки в ньому є голосних, але враховується й кількість приголосних (відповідно до правил складоподілу):

[квó|лий] – 2, [са|дú|ба] – 3, [у|кра|йí^н|на] – 4, [че^нр|во|но|га|р'á|чий] – 6 і т.д.

Вважається, що сонорні приголосні теж можуть бути складотворчими в українській мові (ве|пир, се^н|ме|стир).

Залежно від кількості фонетичних складів слова бувають одно- (*мак, сіль*), дво- (*[ó|ко]*, *[м'і|сто]*), три- (*[мо|ло|ко́]*, *[го́|дал|ка]*), багатоскладові (*[ма|ши^е|но|бу|ду|ва|н':а]*).

У будові українського словесного фонетичного складу відбулося чимало змін. Так, з боку походження він характеризувався обов'язковою відкритістю. Ця закономірність не збереглася. Із часу занепаду редукованих фонетичний склад в українській мові може закінчуватися на голосний або приголосний. Відповідно бувають **відкриті** (**закінчуються на голосний** – *[су|с'і|ди]*) і **закриті** (**закінчуються на приголосний** – *[р'ід]*) **склади**. Проте відгуки про тенденцію до відкритості складів виявляються в тому, що для української мови властиві переважно відкриті склади, тобто межа між окремими фонетичними складами проходить найчастіше після голосного перед приголосним звуком. Крім цього, **склади** розрізняють за початковим звуком: ті, **що починаються з приголосного**, – **прикриті** (*[ден']*), з **голосного** – **неприкриті** (*[і|скра]*). Українській мові притаманні переважно прикриті склади.

Склад – це чисто вимовна одиниця, не пов'язана із значенням, тому поділ слова на фонетичні склади не завжди збігається із членуванням його на найменші смислові (значеннєві) одиниці – морфемами (корінь, префікс, суфікс, закінчення):

[ду|бо́к] дубок

[рі|чний] річний

Іноді вплив морфологічної будови слова позначається на складоподілі. Наприклад, у слові *бездонний* можливі два поділи на склади: *[бе^н|здо́|н:ий]* і *[бе^нз|до́|н:ий]*.

Немає повного збігу між фонетичним та орфографічним складоподілом. В орфографії – *ро-зі-рва-ти, обі-йшли*, у фонетиці – *[ро|з'ір|ва́|ти]*, *[о|б'ї|шли]*. Хоча в основу переносу слова з рядка в рядок покладено складовий принцип, проте враховується й морфологічна будова слова – принцип збереження єдності морфем.

З фонетичним складом тісно пов'язана ще одна звукова одиниця – **словесний наголос** (позначається знаком «акут» – '). Він є у кожному самостійному слові (а в складних словах, які зазвичай пишуться через дефіс, їх може бути навіть два (типу *мо́вно-літерату́рний*) і служить перш за все для його об'єднання. У живому мовленні службові слова часто не мають виразного

словесного наголосу, а прилучаються до найближчого повнозначного слова, утворюючи з ним фонетичне слово (клітик): [сказáу би], [нѐ ч'іпáй].

Послідовно і систематично словесний наголос ставився у пам'ятках з другої половини XVI ст. У стародавніх українських граматиках явище наголошування слів іменувалося «просодією», у працях Л.Зизанія – «припало», від початку XIX ст. – «голосовдар» і тільки з кінця XIXст. – «наголос».

Словесний наголос не існує ізольовано, тобто він є суперсегментною звуковою одиницею. Нашаровуючись на звуки і склади, він утворює з ними нерозривну єдність. Відповідно **склад і голосний у ньому, на який падає словесний наголос**, називаються **наголошеними** (обов'язково – один у слові), усі інші – **ненаголошені**. Отже, фонетичний склад є опорою для основного словесного наголосу.

Словесний наголос – це виділення одного складу в слові за допомогою голосу.

Він виконує кілька **функцій**:

- **конститутивну**: разом з іншими засобами забезпечує фонетичну оформленість слова як основної самостійної одиниці мови (мовна норма закріплює за словами певний наголос, місце якого треба знати: *дефі́с, зокре́ма, предме́т, украї́нський*);

- **ідентифікаційну**: словесний наголос необхідний для розпізнавання слів або їх форм: слово *гори́* може сприйматися як дієслово і як іменник, дієслово *наси́пати* – доконаного, а *наси́пати* – недоконаного виду; серед перекладачів в Україні поширений жарт про те, що у реченні *Старенька взяла конячку та й поїхала до міста* третє слово нерозторопний перекладач передав по-англійськи з наголосом на останньому складі, не врахувавши, що *кон[ь]ячку́* – це алкогольний напій, а *коня́чку* – йдеться про тварину.

- **диференційну**: словесний наголос може виступати засобом розрізнення лексичного і граматичного значень: *доро́га* – *дорога́*, *те́пло* – *теплó*, *нездíйснений* – *нездíйснений*; *листопа́д* (місяць) і *листопа́д* (процес).

Для українського словесного наголосу властиво кілька **ознак**:

1) він має **с и л о в и й** або **д и н а м і ч н и й** характер: наголошений склад вимовляється із дещо більшою силою і тривалістю, ніж ненаголошений. Та все ж він відносно слабкий, на відміну від сильноконцентрованого словесного наголосу російської чи німецької мов, у яких відбувається сильна редукція ненаголошених звуків і складів. У деяких мовах – литовській, китайській – наголошений склад виділяється підвищенням тону. Такий наголос називається **тонічним**, або **музикальним**.

Різноманітне поєднання ненаголошених складів з наголошеним чи ненаголошених між собою служить базою, на основі якої формується ритмічна структура слова. А вона, в свою чергу, розкриває національно-мовну специфіку.

Так, класичною цифровою формулою ритмічної структури російського слова стала діаграма О.О.Потебні:

п е р е п і с а н о

1 2 3 1 1

У ній бачимо зростання наголошуваності у препозиції та її різкий спад у постпозиції.

В.О.Богородицький навів цифрову формулу ритмічної структури цього ж українського слова:

п е р е п і с а н о

1 $\frac{3}{4}$ 2 $\frac{3}{4}$ 1 $\frac{1}{4}$

У ній бачимо, як рівномірно чергуються посилення і послаблення наголошування.

2) він має вільний або різномісцевий характер, тобто словесний наголос в українській мові не закріплений за певним складом, наголошеним може бути будь-який склад у слові: *ма́ма, Дніпро́, неща́сний*. Відомо, що у деяких мовах слова мають наголос постійний, фіксований, наприклад: тільки на перший склад падає наголос у чеській, угорській, фінській, естонській мовах; на останній – у французькій, турецькій, вірменській; на передостанній – у польській, грузинській мовах.

3) український словесний наголос – р у х о м и й: у процесі словозміни він може переходити з одного складу на інший: *дорогі́й – дорóжчий, сестра́ – сéстри – сестри́н, йти́ – вийти́*.

На основі ознак і функцій українського словесного наголосу укладаються різноманітні тренувальні вправи, мовні ігри, насичені словами, які можуть по-різному наголошуватися. Як приклад, наведемо одну із них:

Одного разу Дмитрик написав оповідання і дав його Толя. Той почав читати вголос: «Колісь в одній далекій країні на березі річки стояв великий замок. Його охороняли цілі полки. Воїни були мужні й хоробрі. Та їм часто завдавали турбот і муки тубільці. Якось вороги підпливли у своїх пирогах зовсім близько. Почався бій, страшне пекло...»

– Нічого не розумію, – перервав читання Толя.

– Я такого не писав, – здивувався Дмитрик.

Чому виникло непорозуміння між хлопчиками?

Та особливість українського основного словесного наголосу, що за силою він порівняно мало виділяє наголошений склад з-посеред ненаголошених, тобто видихувана енергія рівномірно розподіляється між складами, призводить до того, що у слові можуть виокремлюватися побічно наголошені склади (і не один), що характеризуються ще меншою силою. **Побічний словесний наголос** позначається знаком «графіс» (´). Із ним не пов'язується розмежування лексичного значення слова. Цей різновид словесного наголосу

ставиться при потребі, як правило, у багатоскладових словах (книжні, професійні, іншомовні лексеми).

Побічний словесний наголос має кілька з а к о н о м і р н о с т е й:

- 1) він не може знаходитись поряд із складом, що має основний наголос;
- 2) його можна позначати при потребі уже в трискладових словах: *гòловá, зóлотò*;
- 3) його постановка доцільна у багатоскладових словах: *лáгодити́, вiзволíтелі, вiйськòвозобов'язаний*.

Загалом **наголошування слів** у сучасній українській мові характеризується відносною сталістю і певними **закономірностями**, які вивчає наука **а к ц е н т о л о г і я** (виділилася із 70-х років XIX ст.). У вітчизняному і слов'янському мовознавстві першою монографією з питань акцентуації стала праця О.О.Потебні «Ударение» (70-ті роки XIX ст.), де чимало говорилося і про наголошення українських слів. У розвиток вітчизняної акцентології значний внесок зробили Є.Тимченко, А.Кримський, О.Синявський, Л.Булаховський та ін.

Сьогодні акцентологія має вагомі здобутки. З другої половини XX століття періодично з'являються монографії («Словесний наголос в сучасній українській мові» Т. Бровченко (1969); «Наголос у сучасній українській мові» (1984) та «Українська акцентна система» (2002) В. Винницького; «Праслов'янська акцентологія» (1998) В. Скляренка), дослідження стосовно наголошування у системі конкретних частин мови (І. Матвіяса, В. Русанівського, А. Грищенка та ін.), словники наголосів (М. Погрібного, С. Головащука) тощо.

Ці вчені з'ясували, що милозвучність нашої мови забезпечує дотримання **акцентуаційного закону (закону чіткості слова): наголос стоїть у тому місці в слові, де він сприяє чіткому (без редуції) звучанню усіх складів, усього слова**. Єдині норми наголошення слів у сучасній українській літературній мові існують окремо для кожної частини мови. Час від часу вони змінюються, уніфікуються. Ще одним показником розвитку акцентологічної системи мови є варіативне (подвійне) наголошення слів: *апóстрòф, дóговiр, прóстий*. Інколи акцентні варіанти виконують тонку стилістичну роль. Так, слова *вiсоко, глiбоко* – загальномовні, а їх варіанти *висóко, глiбóко* – поетизми. Порівняйте:

Сонце вiсоко стояло на небi. (І.Н.-Л.)

Я соромливiсть висóко поважаю. (Л.У.)

*... невчене око
Загляне їм в саму душу*

Гли́боко, глибо́ко. (Т.Ш.)

Взагалі, Т.Шевченко у своїх поезіях часто милується наголосом, віртуозно скеровує його:

*...Подай їм силу
Твого мученика сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До са́мого, само́го краю!*

Таким же майстром наголосів є П.Тичина:

*А дру́гий грім другі́м ще далі
Гримкоче, хоче і радіє...*

Спеціальних стилістичних ефектів досягає М.Рильський в одному зі своїх віршів, який вміщує низку слів із паралельним наголошуванням:

*Шумлять за вікном дерева,
Гудуть кругло листі дерева,
І клониться в сон голова,
І видиться осінь рожева.
По брудних дорогах ішов,
Та годі блукання брудного!
Віддам тобі серце і кров,
Нова моя, нова дорого!
Не легкого хочу труда –
В легкому, дзвінкому кружлянні
Втішається юнь молода,
Та мучиться роки останні.
Минають, зникають літа,
Всі літа ідуть до одного,
Та радісна серцю мета,
Нова моя, нова дорого!*

Виокремлення голосом, крім складів, інших складників мовного потоку уможливило виділення **фразового наголосу**, який виявляється лише в реченні і включає **наголос акцентної групи** або фонетичного слова (він найслабший), **синтагматичний** (виділення кінцевого слова синтагми, яке здебільшого є найважливішим у змістовому відношенні), **логічний** (особливе виділення голосом найважливішого слова у структурі речення для підкреслення його значення: *Коли люди хочуть сказати, що в світі їм найнеобхідніше, найпростіше, що найзвичайніше і найпотрібніше, вони називають хліб, повітря і воду. О лицарі безумного «лицарства», з прокляттям вас на перегній!* (М.Р.), **емфатичний** або **виразовий** наголос підсилює емоційний бік слова, передає афективний стан мовця і виражається подовженням голосного або приголосного, скандуванням слова за складами

(Сла-а-авний сьогодні день! Стр-р-рашно мені! По-справжньому заздрю не силі, не славі, не успіху, а ... – «ре-а-лі-зо-ва-но-сті»).

Урахування різних видів наголосів забезпечує виразне й зворушливе звучання художніх текстів. Це можна простежити на прикладі вірша В.Сосюри:

*Бузковий сніг, сліди пташок –
немов мереживо на ньому.
Стовпів залізних в полі крок
несе в дротах зорі утому.
Вже де-не-де – огні зірок.
Десь там на обрії тополі
неначе радяться про щось,
і чайка над Дніпром когось
гукає. Я один у полі,
і серце з піснею злилось.
Мов казка Київ на горі
мене мережками вітає
і кличе в казку, і в зорі
меч Святослава гостро сяє
з шаленим ворогом у грі...*

У системі багатьох інших засобів мови різні види наголосів, наявні в українській мові, виступають важливим засобом оформлення усного мовлення. Про це писав Олесь Гончар: «Прикро, звичайно, буває, коли чуєш з чийось уст сканцеляризовані неоковирності, скальковані штампи або тролейбусні вульгаризми, або коли навіть актор зі сцени вимовляє широко відоме слово перекручено, з неправильним наголосом» («Цвіт слова народного»).

Велику роль у становленні норм наголошування відіграє поетичне мовлення, хоча у ньому є особливості, зумовлені римуванням, загальним ладом поезії тощо:

*...в кім надія ще лік, кого бій ще манить,
людське горе смутить, а добро веселить, –
той цілий чоловік. (І.Ф.)*

*Зеленіють жита і любов одцвіта,
і волошки у полі синіють.
Од дихання мого тихий мак обліта,
ніби ім'я печальне – Марія. (В.С.)*

Завдяки поетичному ладові й словесному наголосу уможливилася поява неологізму *поліття* (від *літо*) на противагу відомому *поліття* (від *полоти*):

*Прийшло до мене втомлене поліття
і роздуми достиглі принесло:
хвилина щастя варта півстоліття,
хвилина горя варта півжиття.*

Звичайно, не варто дозволяти собі діалектне, професійне наголошення слів, типу *алкоголь, донька, пеня, прийде, радий, цемент* (замість *алкогóль, дóнька, пеня́, прійде, ráдий, цемéнт*), і поетам не слід відступати від загальнонародного наголошування, хоч «авторів, які взагалі не відступають від норми, звичайно, не буває – вони були б нестерпно нудні. Коли чуття норми виховане в людини, тоді вона починає відчувати всю принадність обґрунтованих відступів від неї у різних хороших письменників» (Л.Щерба).

Щоб правильно наголошувати слова, необхідно постійно користуватися відповідними лексикографічними джерелами:

Українська літературна вимова і наголос / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ : Наукова думка, 1973.

Головащук С. І. Складні випадки наголошення : Словник-довідник. Київ : Либідь, 1995.

Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. Київ : ВЦ «Академія», 1998.

Орфографічний словник української мови / Укл. : С. І. Головащук, М. М. Пешак та ін. Київ : Довіра, 1999.

Орфоепічний словник української мови : В двох томах / За ред. М. М. Пешак, В. М. Русанівського. Київ : Довіра, 2003.

Головащук С. І. Словник наголосів. Київ : Наукова думка, 2003.

Великий зведений орфографічний словник української мови / Гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2003.

Український орфографічний словник / Вид. 4-е / За ред. В. М. Русанівського. Київ : Довіра, 2005.

Тема 6. Морфонологія української мови

1. Два типи звукових змін у сучасній українській мові.
2. Позиційні та історичні чергування.
3. Морфологічний характер чергувань голосних і приголосних фонем при словозміні й словотворенні. Поняття морфонем. Взаємозв'язок фонем, морфонем і морфем.

Розглядаючи звукові зміни в складі різних форм одного і того ж слова, у споріднених словах, помічаємо, що вони неоднакові. В одних випадках вони викликані позицією звука в слові, звуковим оточенням. Причому взаємодіяти можуть звуки тієї самої і різних категорій:

стен – *стени* – [e] [eʷ] [eʷ]
боковий – *бік* – [б] [бʷ]

Отже чергуються не фонем, а головний вияв і варіант.

Бувають звукові зміни, які не залежать від фонетичних причин:

тітка – *тітці*

рух – *рушати*

шести – *шостий*

зонити – *жену* – *знати*

У цих прикладах одна фонема замінюється іншою у межах морфем. Ці зміни склалися історично і відіграють певну роль у словотворенні, бо утворюються варіанти морфем. Такі чергування виконують морфологічну функцію (створяться нові слова, форми: *день* – *днів*, *Ольга* – *Ольжин*), змінюють граматичне значення слова:

летіти – *літати*
(одноразова дія) (повторювана дія)

Таким чином, з фонологічного погляду залежно від того, що є кінцевим результатом зміни звуків, необхідно розрізняти 2 різні типи змін: модифікації (видозміни) і чергування фонем;

з типологічного боку розрізняють два типи чергувань – фонетичні (живі, позиційні) та історичні (традиційні).

Отже, проявляється тісний зв'язок між явищами фонетики, фонології, морфології. В зв'язку з цим деякі вчені виділяють окремий розділ **морфонологію**. Цей розділ вивчає зв'язки фонетики, фонології й морфології.

Морфонологія – це розділ фонетики, що розглядає регулярні зміни фонем у морфемах. Види тієї самої морфем, що мають різний фонематичний склад, називаються аломорфами. Вияв морфем у слові або його словоформах називається морфом.

Морф (морфа) – конкретний вияв морфем, найменша частина, що виділяється у складі певної конкретної словоформи.

Аломорф – це морф певної морфеми, що зазнав фонетичної модифікації, зумовленої звуковим складом сусідніх морфів або формальною будовою слова.

Наприклад, морфема як сукупність усіх можливих виявів у мові морфа *з-* в українській мові може виступати у звукових варіантах *з-*, *зі-*, *із-*, *с-*: *збити*, *зійти*, *ізняти*, *спитати*.

У словах *родити* і *рід* аломорфи *род-* і *рід* є виявом однієї кореневої морфеми, як і *кров-*, *крив-* у словах *кров* і *кривавий*.

Чергування – це закономірна зміна одного звука іншим (чи однієї форми іншою) у тій самій морфемі, напр.: *гора* – *гірка*, *на гірці* – чергуються звуки [г] – [г'] і фонема /o/ – /i/ у корені слів, /k/ – /tʃ/ у суфіксі; [ve^uсна'] – [ve'se^uн] – у корені чергуються звуки [e] – [e^u] та фонема /e/ з нулем фонем; *на батьківському* – *батьківським* (подвір'ї) – у закінченні чергуються фонемі /o/ з /i/ та звуки [к] з [к'] у суфіксі. Отже, у словах чергуються звуки і фонемі, відповідно розрізняють чергування фонетичні та історичні.

Фонетичні чергування – це чергування, що відбуваються в усному літературному мовленні й зумовлені його закономірностями. Це чергування звуків, що реалізують одну фонему – інваріанта і позиційного чи комбінаторного варіантів: *гречка* – [gre^u]чаний, *берег* – при[be^u]режний – [e] – [e^u]; *жити* – [жи^e]вучий – [u] – [u^e]; *причепити* – [ч'ip]ляти – [ч] – [ч']; *робити* – ро[б'it]ник – [б] – [б']; *мести* – [м'it]ла – [м] – [м'].

До фонетичних чергувань належать також звукові зміни, пов'язані з асиміляцією приголосних (напр., чергування звуків [с] – [с'] у словах *чесний* – *честь*, *щасливий* – *щастя*), а також чергування [y] – [ỹ], [i] – [ĩ] (орфографічно у – в, і – й), що відбуваються під впливом сусідніх звуків: *пішов* у школу – *зайшла* в клас, *він іде* – *вона йде*.

Історичними називаються чергування, які виникли у давні періоди розвитку мови і зумовлені тими закономірностями, що діяли у той час. **Історичні чергування** – це чергування фонем, вони супроводжують словозміну і словотвір: *сніп* – *снопа*, *школа* – *шкіл*, *вітер* – *вітру*, *вікно* – *вікон*, *книга* – *книзі*, *ріка* – *на ріці*, *козак* – *козаче*, *друг* – *друже* (при словозміні) і *гора* – *гірський*, *піч* – *пекар*, *мести* – *вимітати*, *друг* – *дружба*, *просити* – *запрошення* (при словотворі).

У сучасній українській літературній мові є чергування, які виникли у найдавніші періоди розвитку мови – в часи індоевропейської чи спільнослов'янської мовної єдності. Такими є чергування голосних фонем, вони відображають давні чергування давніх наголошених і ненаголошених чи довгих і коротких голосних. З мови найдавніших періодів вони були успадковані мовою пізнішого часу й увійшли в мову українську. На сучасному етапі ці чергування в українській мові відбуваються, як правило, в основі дієслів і є засобом розмежування довготривалої та короткочасної дії. Найпоширенішими серед найдавніших чергувань голосних фонем є такі:

/e/ – /o/: нести – носити, брести – бродити, мелю – молоти, везти – возити (дієслова з */e/* називають протяжну, неповторювану дію, з */o/* – тривалу, багаторазову);

/i/ – /a/: сідати – садити, лізти – лазити, різати – вразити;

/o/ – /a/: ломити – ламати, гонити – ганяти, скочити – скакати, допомогти – допомагати (на рівні сучасної мови */a/* вживається перед наголошеним суфіксальним */a/:* ганяти, перемагати, хапати);

/e/ – /i/: мести – замітати, летіти – літати, пекти – випікати, наректи – нарикати (*/i/* вживається перед наголошеним суфіксом *-a-*: заплітати, витікати, літати);

/y/ – /a/: трусити – трясти, грузнути – грязь;

/y/ – /u/ – /o/ – нуль фонемі: сухий – висихати – висохлий, висхлий, дух – дихати – дохлий – тхнути, натхнення;

/e/ – /u/ – нуль фонемі: дерти – здирати – драти, терти – витирати – витру;

/u/ – нуль фонемі: дождити – ждати, засинати – заснути;

/o/ – /u/ – нуль фонемі: посол – посилати – слати;

/i/ – /u/: ліпити – липнути, вінок – вити.

Названі чергування зберігаються також в іменниках, утворених від дієслів: злом, зломщик – зламування; допомога – помагач; сушка – висихання; пекар – випічка.

Є цілий ряд пізніших чергувань, наприклад */o/ – /e/* – нуль фонемі.

Це чергування властиве усім східнослов'янським мовам. Виникнення його припадає на період давньоруської мови і пов'язане із занепадом зредукованих. Примітка. У спільнослов'янській, давньоруській мовах у складі голосних були голосні неповного творення, так звані зредуковані ь, ъ; ь – лабіалізований, середнього ряду, ь – нелабіалізований, переднього ряду. Вони були у сильній позиції і вимовлялись близько (відповідно) до [o], [e] – під наголосом (садъкъ, вьсь), перед складом із слабким зредукованим (сьнь, пальць); у звукосполученнях [ьр, ъл, ьр, ъл] (тьррь, жьлтъ) та у слабкій позиції – не звучали – у кінці слова (сьнь, сынъ, вьтръ), перед складом із голосним повного творення (садъка, дьня), перед складом із сильним зредукованим (жьньць, шьвьць). У XI – XII ст. редуковані занепадають: у слабкій позиції вони зникли, у сильній розвинулись у голосні повного творення: ь – /o/, ъ – /e/. У різних формах слова після того самого приголосного зредукований був у різній позиції, через що після занепаду його ці форми мали різний фонемний склад: сьнь – сон, сьну – сну, вьсь – весь, вься – вся. Це і спричинило чергування фонем [o], [e] з нулем фонемі. З давньоруської мови воно засвоєне українською та іншими мовами.

Чергування відбувається у корені слів (сон – сну, день – дня, весь – всього, все); в іменникових суфіксах (вінок – вінка, лікотъ – ліктя, садочок – садочка, хлопець – хлопця).

Таке саме чергування відбувається у словах на зразок вогонь – вогню, сосна – сосон, вузол – вузла, сестра – сестер, пісня – пісень.

Фонем */o/*, */e/*, що чергуються з нулем фонем, є новими.

Примітка. Серед нових фонем */o/*, */e/* розрізняють випадні – вони розвинулись із зредукованих *ъ*, *ь* у сильній позиції – і вставні, ті, що розвинулись після шумних приголосних перед сонорними */p/*, */л/*, */м/*, */н/*, з іст.: *ставок*, *ніжок*, *пес*, *кінець і капель*, *вікон*, *сестер*.

Чергування поширене при словозміні, при словотворі. Прилади останнього: *сто – сотня*, *тьма – темний*, *день – дніти*, *сон – заснути*, *правда – справедливий*, *праведний*.

/o/, */e/* з */i/*

Це чергування властиве лише українській мові, досить поширене в ній. Супроводжує воно як словозміну, так і словотвір і відбувається у будь-якій морфемі, хоча найбільше поширене у корені: *стіл – столовий*, *столи*; *осінь – осені*, *восени*, *проривати – прірва*, *батькова* (книга) – *батьків* (зошит), *Віталієва* (внучка) – *Віталійв* (онук), *у вишневому – у вишневім* (садку), *у твоєму – у твоїм* (вислові).

Фонетичною умовою чергування є вживання фонем */o/*, */e/* у відкритому складі й зміна їх на */i/* в закритому.

Примітка. Історичною умовою чергування був занепад зредукованих у давньоруській мові. Занепад слабких зредукованих викликав появу нових закритих складів. Якщо у цих складах були давні голосні */o/*, */e/*, то вони поступово, через подовження, а потім дифтонгізацію змінилися на */i/*: *сто:л – стуол*, *стуел*, *стуил*, *стуїл – стіл*; *печь – пе:ч – піеч – піч*.

Якщо після складу з давніми */o/*, */e/* був відкритий склад з голосним повного творення, то він не зазнав ніяких змін, через що й давні */o/*, */e/* у попередньому складі збереглися: *стола*, *столу*, *печі*.

Українська мова засвоїла ті слова і їх форми, в яких давні */o/*, */e/* збереглися у давньому відкритому складі, і ті, в яких у новому закритому складі відбувся перехід давніх */o/*, */e/* в */i/*, що й послужило основою чергування.

Від фонетичної закономірності чергування фонем */o/*, */e/* з */i/* є ряд відхилень, тобто фонем */o/*, */e/* вживаються у закритому складі, */i/* – у відкритому. Такі відхилення наявні:

- 1) у звукосполученнях *[оро]*, *[оло]*, *[ере]*, *[еле]*: *мороз*, *молот*; *берег*, *шелест*;
- 2) у звукосполученнях *[ор]*, *[ов]*, *[ер]* між приголосними у корені слова: *морква*, *вовк*, *верхній*;
- 3) у словах, при зміні яких */o/*, */e/* випадають: *палець* (*пальця*), *ставок* (*ставка*), *день* (*дня*), *відер* (*відро*);
- 4) у словотвірних наголошених частинах слова *воз*, *вод*, *нос*, *роб*, *ход*: *медоносний*, *хлібороб*, *водовоз*;
- 5) у префіксі *воз-* та суфіксі *-тель*, що походять із старослов'янської мови: *возвеличити*, *мислитель*;
- 6) у суфіксах *-ок*, *-еньк-*, *-есеньк-*: *вершок*, *маленький*, *гарнесенький*; так само і в суфіксі *-оньк-*: *голубонька*, *дівчинонька*;

7) у родовому відмінку множини іменників жіночого роду першої відміни (*підлог, будов, стель, але борід, доріг*) та віддієслівних іменників середнього роду (*значень, пояснень, тверджень*);

8) в особових формах дієслів дійсного та наказового способів: *пишеш, читаєш, винось, виходь, привозьте*;

9) у словах іншомовного походження: *чек, портфель, пілот, організатор*;

10) у відкритому складі вживається /i/ за аналогією до закритого складу в інших формах цього самого слова чи в споріднених словах: *щічка, ніготь, кілок* (як і в словах *щік, нігтик, кілка*), *голівонька, ніженька* (як і в *голівка, ніжка*).

/e/ – /o/ після шиплячих та /й/

У сучасній українській літературній мові після шиплячих /ж/, /ч/, /ш/, /дж/ та /й/ у корінних українських словах вживаються і голосна фонема переднього ряду /e/, і голосна заднього ряду /o/, причому серед слів із названими фонемами після шиплячих та /й/ можна виділити три групи:

1) слова, які постійно вживаються з /e/: *честь, челядь, щетина, щедрий, шеляга, шелест, джерело, ліжечка, Марієчка*;

2) слова, які завжди вживаються з /o/: *чоловік, човгати, шолудивий, шовковиця, жовтий, бджола, його, гайок*;

3) слова, в яких відбувається чергування /e/ – /o/ після шиплячих, через що вони вживаються і з /e/, і з /o/: *шестеро – шостий, женити – жонатий, вечора, – звечора, вечори, пшениця – пшоно*.

Голосні /e/, /o/, що вживаються після шиплячих та /й/ у сучасній українській мові, походять із давньоруського /e/ – шиплячі в той час були м'якими, отже, голосні середнього, заднього ряду після них не могли вживатись. Вживання голосного заднього ряду /o/ після шиплячих стало можливим після того, як вони стверділи. На збереження /e/ після шиплячих та /й/ чи його зміну на голосний заднього ряду /o/ впливав наступний приголосний: якщо він був м'яким, голосний /e/ зберігався, якщо твердим – після шиплячих та /й/ вживався голосний /o/. І в сучасній мові /e/ вживається після шиплячих та /й/ перед наступним м'яким приголосним (*честь, челюсті, щеня, шеляг*), перед складом з голосними /i/ (*щеміти, женить*), /e/ (*шестеро, через, очерет, джерело*), перед складом з голосним /й/, якому в російській мові відповідає /и/ (*пшениця, женити, єдиний (/йе/диний) – рос. пшеница, женить, единственный*), перед складом з іншими голосними за традицією (*черговий, кочерга, щезнути, чепурний*).

Голосний /o/ після шиплячих та /й/ вживається перед твердим приголосним (*жом, жовч, шов, шовк*), перед складом з голосними, /a/, /o/, /y/ (*щока, звечора, чоло, чого, чому, його, йому, нічого, і жолудь*), а також перед складом з /и/, якому у російській мові відповідає /ы/ (*чотири – рос. четыре*).

I. Чергування /z/ – /ж/, /к/ – /ч/, /х/ – /ш/: *книга – книжечка, книжний; друг – дружити, друже, дружба, дружний; рік – річний, річниця; наука – учити;*

сухий – сушити, сушка, сушений; горох – горошина, горошок; птах – пташина, пташечка, пташка.

Назване чергування досить поширене у сучасній українській літературній мові. Виникнення його сягає періоду спільнослов'янської мови.

Примітка. Чергування зазначених фонем пов'язане з тим, що /z/, /k/, /x/ ще в період спільнослов'янської мови були твердими, не мали здатності пом'якшуватися. Голосні переднього ряду (/e/, /i/, /ь/, /ь/ та ін.) вимагали обов'язкового пом'якшення попередніх приголосних. При словотворенні і словозміні /z/, /k/, /x/ потрапляли у позицію перед голосними переднього ряду і, не маючи здатності пом'якшуватись, змінилися на шиплячі /ж/, /ч/, /ш/, які в той час мовного розвитку були м'якими, зіст.: *нога – ніженька, ножище; рука – рученька, приручити, ручний; Явтух – Явтуше.*

Із спільнослов'янської мови воно успадковане багатьма слов'янськими мовами, у тому числі східнослов'янськими, а отже, й українською.

У сучасній українській літературній мові шиплячі /ж/, /ч/, /ш/, що розвинулись з /z/, /k/, /x/, можуть вживатися як перед голосними переднього ряду (*сніг – сніжинка, ріка – річенька, козух – козушина*), так і перед голосними заднього ряду (*сніг – сніжок, крик – кричати, сухий – висушувати*) та перед приголосними (*сніг – сніжний, ріка – річковий, Явдоха – Явдошка*).

Примітка 1. Вживання приголосних /ж/, /ч/, /ш/ із /z/, /k/ /x/ перед голосними заднього ряду пояснюється тим, що ці голосні розвинулись на місці колишніх голосних переднього ряду (*крик – кричати із кричати; горох – горошкь – горошек* (слабкий зредукований у кінці слова занепадає, а в попередньому складі сильний зредукований ь змінюється на /e/) – *горошок* (/e/ після шиплячого перед твердим приголосним змінюється на /o/). Якщо шиплячі з названих давніх приголосних нині вживаються перед приголосними, то це тому, що між ними у давнину був голосний зредукований переднього ряду ь, який викликав зміну приголосних і значно пізніше занепав: *друг – дружба із дружьба, дружний із дружьный*.

2. Перед сучасною голосною фонемою переднього ряду /u/ зберігаються давні /z/, /k/, /x/ (*книги, ноги, руки, роки, мухи, стріхи*) і вживаються /ж/, /ч/, /ш/, що виникли з /z/, /k/, /x/ (*дружити, Ольжин, ручище, горошина, свашин*). Зумовлено це різним походженням сучасної фонемі /u/: чи вона розвинулася з давнього голосного середнього ряду /n/, тоді перед ним зберігаються /z/, /k/, /x/, чи з голосного переднього ряду /i/ – перед цим голосним відбулося чергування /z/, /k/, /x/ із /ж/, /ч/, /ш/.

У сучасній українській літературній мові /z/, /k/, /x/ вживаються й перед голосною фонемою /i/, що розвинулася з давніх /o/, /e/ в закритому складі (*гірка, гість, кінь, кіт, тхір – гора, гостина, коня, котик, тхора*), чи перед -і, -е іншого (але пізнішого) походження (*дорогі, тугі, тихі, дороге, туге, тихе*). Зміна задньоязикових /k/, /x/ і гортанного /z/ на /ж/, /ч/, /ш/ перед голосними переднього ряду відома у мовознавстві під назвою перше перехідне пом'якшення приголосних, або перша палаталізація (лат. *palatum* – піднебіння).

II. Чергування /z/ – /z'/, /k/ – /k'/, /x/ – /c'/: *книга – книзі, у книзі, берег – на березі, рука – руці, у руці, бік – на боці, око – в оці, стріха – стрісі, у стрісі, вухо – у вусі.*

Це чергування у сучасній українській літературній мові відбувається в іменниках перед закінченням *-і*, при цьому в іменниках жіночого роду в давальному та місцевому відмінках однини, в іменниках чоловічого та середнього роду – у місцевому відмінку однини: *пролягає дорога – немає кінця дорозі, стомилися у дорозі; болить вухо – болить у вусі (але боляче вуху).*

Зміна /z/ – /z'/, /k/ – /k'/, /x/ – /c'/ відома у мовознавстві під назвою друге перехідне пом'якшення приголосних, або друга палаталізація.

Примітка. Виникнення другого перехідного пом'якшення приголосних /z/, /k/, /x/ припадає на період спільнослов'янської мови. Воно відбувалось перед /m/ (/e/ носовим), що виник з дифтонгів /oj/, /aj/. При цьому /z/ змінювався на африкату /dz/ (*нога – нодзе*), пізніше африката втратила проривний елемент, фрикативний елемент розвинувся у самостійну фонему (*нодзе – нозм*). Дифтонги /oj/, /aj/ змінилися на звук [m] ([e] носовий), на основі якого розвинувся сучасний український звук [i], якраз перед ним і відбувається чергування.

Друге перехідне пом'якшення приголосних в українській мові поширилося і на слова іншомовного походження: *універмаг – в універмазі, студентка – студентці, психіка – психіці.*

У коренях багатьох слів можна простежити зміни /z/, /k/, /x/ – /ж/, /ч/, /ш/ – /z'/, /k'/, /c'/: *поріг – поріжок – на порозі, бік – бічний – у боці, кожух – кожушина – у кожусі; і в деяких іншомовних словах: аптека – аптечний – в аптеці, музика – музичний – у музиці.*

Відповідно до першого і другого перехідних пом'якшень приголосних /z/, /k/, /x/ в основі слова змінюються названі звуки різних морфем: *ріки – річка, річка – річці, на річці; птах – пташина, пташка; пташка – пташці, на пташці.*

III. Зміни приголосних під впливом давньої суфіксальної /й/.

У спільнослов'янській мові /й/ виступала іменним і дієслівним суфіксом, активно вступала у взаємодію з попередніми приголосними і викликала ряд фонемних змін.

Так, впливаючи на попередні /z/, /k/, /x/, суфіксальна /й/ спричинила пом'якшення їх, що послужило основою поступового переходу цих фонем у шиплячі. Результат таких змін наявний в основах сучасних слів: *друг – дружю, небога – небіж, стерегти – сторож, плакати – плачу, сікти – січу, січа, тихий – тиша, дихати – душа, сухий – суша.*

Під впливом наступної суфіксальної /й/ попередні передньоязикові свистячі /z/, /c/ змінилися на шиплячі, наслідок цих змін ілюструють слова *лазити – лажу, возити – возю, писати – пишу, носити – ношу, ноша.*

Суфіксальна фонема /й/ спричинила також чергування твердих /p/, /l/, /n/ з відповідними їм пом'якшеними приголосними /p'/, /l'/, /n'/, що відбувається в різних формах слова (рідше у споріднених словах): *море – моря, морю, конем – кінь, колоти – колю, говорити (говір) – говорю.*

Впливаючи на попередні проривні /д/, /т/, суфіксальна /й/ викликала зміну їх у шиплячі афrikати /дж/, /ч/: *бродити – броджу, ходити – ходжу, твердити – тверджу, платити – плачу, світити – свічу, свіча*. Дією суфікса /й/ пояснюється зміна давнього /д/ на /ж/ у словах *сажа, межа*.

Дією давнього суфікса спричинене чергування сполучення фонем /зд/ із /ждж/, /ск/, /ст/ із /шч/ (*їздити – їжджу, виїздити – виїжджаю, пускати – пущу, простити – прощу*), губних звуків із сполученням губного з /л/ у першій особі однини дієслів (*робити – роблю, купити – куплю, топити – топлю, ловити – ловлю, графити – графлю*; рідше це чергування трапляється у словах інших частин мови: *земний – земля*).

Примітка. Наявне в українській літературній мові чергування губних із сполученням губного звука з /л/ у дієсловах третьої особи множини дійсного способу зумовлене ствердінням губних приголосних: *робити – роблять, купити – куплять, зловити – зловлять* (рос.: *любят, купят*).